

Trends in de culturele leefstijl van onderwijsgevenden

Nog steeds een culturele elite?

Matthijs Kalmijn

Inleiding

In welke mate zijn onderwijsgevenden oververtegenwoordigd in de deelname aan culturele vormen van vrijetijdsbesteding zoals het lezen van literatuur, het bezoeken van een theater of het bespelen van een muziekinstrument? En is deze oververtegenwoordiging in de loop der tijd veranderd, met andere woorden, is de leefstijl van onderwijsgevenden in de afgelopen decennia minder cultureel geworden ten opzichte van die van andere groepen of vormen onderwijsgevenden ook nu nog een culturele elite? Deze twee vragen worden in dit artikel beantwoord aan de hand van nieuwe analyses van gegevens uit vijf grootschalige en landelijk representatieve surveys onder de Nederlandse bevolking. De surveys zijn sinds 1983 om de vier jaar gehouden, bevatten identieke vragen over cultuur en hebben per survey ongeveer 400 onderwijsgevenden ondervraagd. Om die reden zijn de gegevens ideaal om trends in de culturele participatie van onderwijsgevenden vast te stellen.

Twee elites

De culturele positie van onderwijsgevenden in de samenleving is om verschillende redenen interessant. In de eerste plaats worden onderwijsgevenden stevast genoemd als hét voorbeeld van een culturele elite. Sociologisch onderzoek laat zien dat de beroepen in de samenleving op twee niet geheel samenvallende ladders gerangschikt kunnen worden, een ladder die gebaseerd is op de culturele hulpbronnen die mensen hebben en een ladder gebaseerd op hun economische hulpbronnen. Kennis is het prototype van een culturele hulpbron, geld het prototype van een economische hulpbron. Onderzoek heeft beroepen gerangordend naar het opleidingsniveau en het inkomensniveau en daaruit blijkt dat er met name aan de bovenkant van de maatschappelijke geleding veel beroepen zijn die slechts op één van beide dimensies hoog scoren (Bourdieu 1979; Ganzeboom, De Graaf & Kalmijn 1987; Ganzeboom 1988; De Graaf & Kalmijn 2001; Kraaykamp 2002). Men spreekt daarom ook wel over twee verschillende elites, een culturele elite en een economische elite. Managers zijn het duidelijkste voorbeeld van een economische elite en onderwijsgevenden het duidelijkste voorbeeld van een culturele elite. De elites vallen soms ook samen; artsen zijn daarvan een goed voorbeeld.

Leefstijl

Hoewel weinig mensen zullen bestrijden dat onderwijsgevenden tot de culturele elite behoren, is er in feite betrekkelijk weinig onderzoek naar de leefstijl van deze beroepsgroep.

Het is algemeen bekend dat onderwijsgegenden veel opleiding en een gemiddeld hoog niveau van algemene ontwikkeling hebben, en het is ook bekend dat onderwijsgegenden relatief weinig inkomen ontvangen, zeker in het basisonderwijs en het lager en middelbaar beroepsonderwijs. Hoe de structurele positie van onderwijsgegenden zich vertaalt in hun leefstijl is echter niet erg duidelijk. In zijn klassieke enquêteonderzoek naar leefstijlen in Frankrijk – nu al weer zo'n veertig jaar oud – besteedde Bourdieu veel aandacht aan onderwijsgegenden en bracht hen zelfs onder in een aparte beroepsklasse (Bourdieu 1979). Een Nederlandse, en ook al wat oudere studie liet zien dat onderwijzers meer deelnemen aan hogere culturele uitgaansactiviteiten, maar wat betreft duurdere materiële consumptie zich niet in gunstige of ongunstige zin onderscheidden van beroepen met een even hoog prestige (Kalmijn 1987). Recente studies zijn er echter niet en er is weinig bekend over de vraag of het onderwijsberoep over de tijd meer of minder exclusief is geworden.

Onderwijskansen

In de tweede plaats spelen onderwijsgegenden een centrale rol in de sociale reproductie van onderwijskansen. Het is bekend dat kinderen uit lagere sociale milieus het wat betreft hun schoolprestaties gemiddeld minder goed doen op school dan kinderen uit hogere sociale milieus (De Graaf & Ganzeboom 1993; Dronkers & Ultee 1995). Dit verband is in de afgelopen jaren wel afgenomen, maar de culturele hulpbronnen in het ouderlijk milieu spelen nog steeds een rol. Als kinderen van huis uit veel cultureel kapitaal meekrijgen, zoals bekendheid met literatuur en interesse in kunst, dan zijn hun schoolprestaties hoger en is de kans groter dat ze een hoog onderwijsniveau bereiken (De Graaf, De Graaf & Kraaykamp 2000). Dit is een betrekkelijk opmerkelijk verband omdat men in eerste instantie zou verwachten dat vooral cognitieve factoren een rol spelen – wellicht in combinatie met financiële barrières – en niet zoiets als interesse in kunst of muziek. Dat er toch een invloed uitgaat van culturele belangstelling, ook na controle voor eerder gemeten intelligentie (DiMaggio 1982), wordt vaak verklaard door selectieprocessen. Kinderen die van huis uit weinig cultureel kapitaal hebben, zouden zich minder goed thuis voelen op school en zouden bovendien door onderwijsgegenden worden achtergesteld. Er zou dan een zogeheten mismatch zijn tussen de thuiscultuur en de schoolcultuur en dat zou nadelig uitwerken op de onderwijsloopbaan (Bourdieu & Passeron 1979).

Bijrol

Een belangrijke assumptie in deze redenering is dat onderwijsgegenden zelf veel cultureel kapitaal hebben: pas dan is er immers sprake van een mismatch tussen thuis- en schoolklimaat. Deze assumptie is echter betrekkelijk weinig onderzocht. In theorieën over sociale

reproductie wordt uitgebreid ingegaan op ouders en kinderen en in sociaal-wetenschappelijke surveys wordt van beide partijen meestal een reeks van relevante kenmerken in kaart gebracht. Daarnaast bestaat er veel onderzoek waarin men kenmerken van scholen in de analyse van onderwijskansen betreft, maar nergens wordt expliciet de persoon van de onderwijzer of leraar in het theoretische en empirische model betrokken. Vanuit theorieën over sociale reproductie ontstaat onderwijsongelijkheid in een interactie tussen drie partijen – leerling, ouder, docent – maar de docent speelt in het onderzoek niet meer dan een bijrol. Onderzoek naar onderwijsgegenden is het meest interessant als gegevens over docenten gekoppeld worden aan gegevens over ouders en kinderen, maar ook een zelfstandige analyse van onderwijsgegenden is gezien de huidige stand van kennis van belang.

Voorbeeldfunctie

Ten derde kan men wijzen op de voorbeeldfunctie die onderwijsgegenden in de samenleving hebben. Enerzijds zou men kunnen zeggen dat het goed is als onderwijsgegenden veel deelnemen aan de hogere vormen van cultuur; daarmee kweken zij immers ook de belangstelling voor cultuur bij toekomstige generaties. Verondersteld dat men deelname aan cultuur van intrinsiek belang vindt voor een samenleving, dan is een culturele vrijetijdsbesteding of culturele interesse bij onderwijsgegenden dus positief. Hiertegenover staat de negatieve visie van de eerdergenoemde reproductietheorie waarin de culturele positie van onderwijsgegenden juist wordt beschouwd als iets dat milieuselectie in de hand werkt. Dat onderwijsgegenden een culturele elite vormen kan dus ook ongewenste neveneffecten hebben. In deze visie benadrukt men niet alleen het selectieproces, maar is men tevens negatiever over de voorbeeldfunctie van onderwijsgegenden. Culturele stimulering door docenten zou vooral werken bij leerlingen die via hun ouders al belangstelling voor cultuur hebben ontwikkeld en zou in die zin weinig zelfstandig bijdragen aan de culturele interesse van toekomstige generaties (Bourdieu & Passeron 1979). Recent Nederlands onderzoek biedt overigens inconsistente evidentie voor deze cultivatiehypothese, maar evidentie voor culturele selectieprocessen is wel eenduidig (De Graaf, De Graaf & Kraaykamp 2000; Nagel & Ganzeboom 2002).

Pessimistische vermoedens

Centraal in deze bijdrage staat de vraag naar trends. Hebben onderwijsgegenden nog steeds een culturele voorhoedefunctie of is hun culturele status gedaald? In de publieke opinie zijn hierover pessimistische vermoedens te horen. In het algemeen wordt gedacht dat het culturele niveau van onderwijsgegenden in de loop der tijd is gedaald. Heel precies zijn die verwachtingen overigens niet en het gaat hier meer om een vermoeden dan om een goed

beredeneerde hypothese. Doel van deze bijdrage is niet om betere hypothesen te formuleren, maar vooral om deze pessimistische vermoedens te toetsen. Is er echt sprake van een culturele daling of niet?

Prestige

Hoewel er in deze bijdrage geen theoretische doelen worden nagestreefd, kunnen we toch een paar van de argumenten onder de loep nemen. In de eerste plaats zou het prestige van het beroep zijn gedaald. Vroeger keken de mensen op tegen de onderwijzer en was er een relatief grote sociale afstand tussen ouders en leerlingen aan de ene en onderwijsgeevenden aan de andere kant. De sociale afstand is verkleind, de omgangsvormen zijn informeler geworden, en het aanzien zou nu lager zijn dan voorheen. Direct bewijs voor deze daling is er trouwens niet omdat de laatste beroepsprestigeladder alweer dateert van 1982 (Sixma & Ultee 1983). In de periode daarvoor is er wel onderzoek en daaruit blijkt dat het prestige van de onderwijzer en leraar niet veel was gedaald ten opzichte van 1953 (Kalmijn 1987). Gesteld dat er in de meer recente periode wel een daling is, dan rijst vervolgens de vraag hoe deze zal doorwerken in de leefstijl van onderwijsgeevenden. Eén argument is dat daling van prestige leidt tot een verandering in selectie. Meer precies gezegd: het soort mensen dat zich aangetrokken voelt tot het beroep zou zijn veranderd, en wel zo dat het studie- of intelligentieniveau van de groep die het beroep instroomt als geheel zou zijn gedaald. Vroeger was onderwijsgevende een eliteberoep en voelde de beste studenten zich ertoe aangetrokken, tegenwoordig is het een doorsnee beroep en voelt de doorsnee student zich ertoe aangetrokken. Deze verandering in selectie zou ook kunnen leiden tot een gedaald cultureel niveau, maar zeker is dat niet, want er is immers geen een-op-een relatie tussen studieniveau en cultureel niveau (Nagel & Ganzeboom 2002).

Stijgingskanaal

Een tweede ontwikkeling is dat het beroep waarschijnlijk minder een stijgingskanaal is dan het vroeger was. Ten aanzien van processen van sociale mobiliteit geldt dat de onderwijzer een bijzondere positie heeft ingenomen. In het verleden is dikwijls gesteld dat beroepen zoals leraar en onderwijzer voor mensen uit lagere sociale milieus een belangrijke mogelijkheid boden om vooruit te komen ten opzichte van het ouderlijk milieu. In relatief oud Nederlands onderzoek (Kuiper 1958) naar de sociale herkomst van de leraar wordt deze stelling duidelijk ondersteund. Leraren zijn vaker afkomstig uit arbeidersmilieus dan vergelijkbare beroepsbeoefenaren, zoals ingenieurs, economen en vrijeberoepsbeoefenaren. Of dat nu nog zo is, is niet duidelijk, maar men zou verwachten dat het onderwijs tegenwoordig minder als stijgingskanaal fungeert dan vroeger. De samenleving als geheel is immers

opener geworden (Dronkers & Ultee 1995) en dat zou ertoe leiden dat talent uit de lagere milieus nu een heel scala van beroepsperspectieven heeft. De instroom in het onderwijsberoep zou gemiddeld dan minder selectief kunnen zijn geworden. De gevolgen daarvan voor de culturele positie zijn overigens niet helemaal duidelijk. Afnemende sociale stijging in het beroep kan ook een opwaarts effect hebben gehad op de cultuurdeelname. Uit onderzoek blijkt immers dat mensen wiens ouders een hogere sociaal-economische status hebben meer deelnemen aan cultuur, ook na rekening te hebben gehouden met de invloed van het eigen onderwijs- en beroepsniveau (Ganzeboom 1989). Als onderwijsgeevenden tegenwoordig minder vaak uit de lagere milieus afkomstig zijn, zal het zelfstandige effect van het ouderlijk milieu kunnen leiden tot een toename in de cultuurdeelname van onderwijsgeevenden.

Vrouwen

Een derde belangrijke ontwikkeling is dat het beroep vrouwelijker is geworden. Het percentage vrouwen in de onderwijssector is altijd al hoog geweest en die oververtegenwoordiging is de laatste jaren toegenomen. Uit de gegevens die in dit artikel worden geanalyseerd blijkt dat het percentage vrouwen onder onderwijsgeevenden is toegenomen van 42 procent in 1983 tot 67 procent in 1999. Deze ontwikkeling is wellicht nadelig geweest voor het aanzien van het beroep, zoals de Wet van Sullerot suggereert (Hooghiemstra & Niphuis-Nell 1993), maar voor het culturele niveau is dat minder het geval. Vrouwen bezoeken gemiddeld wat vaker de traditionele culturele instellingen, ze scoren hoger wat betreft kunstzinnige activiteiten en hebben helemaal een grote voorsprong bij het lezen van boeken (Kraaykamp, Van der Lippe & Verhoeff 1996; De Haan & Knulst 2000). Het toegenomen aandeel vrouwen kan direct leiden tot een stijging van het culturele niveau van onderwijsgeevenden en laat zien dat het verstandig is om trends voor mannen en vrouwen afzonderlijk te bekijken.

Data en metingen

In dit artikel worden gegevens geanalyseerd uit vijf grootschalige en landelijk representatieve surveys onder de Nederlandse bevolking. Het gaat hier om het Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek dat sinds 1983 elke vier jaar in opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) is uitgevoerd. Ik gebruik de jaargangen 1983, 1987, 1991, 1995 en 1999. De surveys bevatten vrijwel identieke vragen over cultuur en de achtergrond van de respondent. Sinds jaar en dag zijn deze surveys gebruikt door het SCP om de cultuurdeelname van de Nederlandse bevolking in kaart te brengen (Breedveld e.a. 2001).

De beroepscode in de gegevens zijn niet in alle jaren even gedetailleerd zodat ik me moet richten op de groep onderwijsgevenden als geheel, ongeacht het type onderwijs waarin men werkt. In de categorie die ik hanteer zitten ook nog wat randberoepen, bijvoorbeeld de onderwijsinspecteur, maar het gaat daarbij om kleine aantallen. In de latere survey-jaren bestaat overigens wel de mogelijkheid om nadere beroepsuitsplitsingen te maken. Per survey deden er ongeveer 400 onderwijsgevenden mee aan het onderzoek zodat ik analyses kan doen voor bijna tweeduizend onderwijsgevenden. Merk op dat het hier steeds gaat over personen die op het moment van survey in het onderwijsberoep werkzaam waren.

Om cultuurdeelname te meten maak ik gebruik van een groot aantal vragen.

- De eerste tien hebben betrekking op cultureel uitgaan (passieve deelname).
Bent u in de afgelopen twaalf maanden wel eens naar:
 - toneelvoorstellingen geweest?
 - toneelvoorstellingen van beroepsgezelschappen geweest?
 - cabaret geweest?
 - een concert van klassieke muziek geweest?
 - de opera of operette geweest?
 - een balletvoorstelling van een beroepsgezelschap geweest?
 - een (panto)mime uitvoering geweest?
 - een filmhuis/kijkhuis geweest?
 - een galerie geweest (een plaats waar men kunstvoorwerpen kan bekijken en kopen)?
 - een museum geweest?
 - bezienswaardige gebouwen (zoals kastelen), dorpen en stadsdelen geweest?
- Drie vragen hebben betrekking op lezen.
 - Hoe lang is het geleden dat u een boek hebt gelezen?
 - Koopt u wel eens boeken om zelf te lezen?
 - Bent u lid of ingeschreven bij een bibliotheek?
- De laatste vijf vragen hebben betrekking op kunstzinnige activiteiten (actieve deelname).
Wilt u voor iedere activiteit aangeven of u deze in de afgelopen twaalf maanden in uw vrije tijd (dus buiten werk- of schooltijd) wel of niet heeft gedaan?
 - Tekenen, schilderen, grafisch werk.
 - Beeldhouwen, boetseren, pottenbakken, sieraden maken.
 - Werken met textiel, wandkleden maken, weven.
 - Zingen.
 - Bescapelen van een muziekinstrument.

Bij alle vragen (met uitzondering van de vragen over lezen) is eerst gevraagd of men in de afgelopen twaalf maanden heeft deelgenomen en is vervolgens gevraagd hoe vaak men deelneemt. Ik richt me alleen op het onderscheid tussen wel of niet deelnemen in de afgelopen twaalf maanden. Bij het lezen van boeken gaat het over lezen in de afgelopen maand en bij het kopen van boeken over de vraag of men wel eens boeken koopt. Als samenvattende maat kies ik het aantal culturele activiteiten dat men doet. De index loopt van 0 tot 18 en is scheef verdeeld. Veel mensen nemen nergens aan deel en hoe meer activiteiten, hoe kleiner de groep. Het gemiddelde aantal activiteiten is 3.6 en de standaarddeviatie is 3.0. Naast de index presenteer ik waar het relevant is nog de bevindingen per vraag.

Onderwijsgeevenden met anderen vergeleken

Als we de cultuurdeelname van onderwijsgeevenden bestuderen kunnen we verschillende vergelijkingsgroepen kiezen. In de eerste plaats kunnen we onderwijsgeevenden vergelijken met de samenleving als geheel. Zo'n analyse is vooral interessant om te laten zien in welke mate de beroepsgroep zich in culturele zin onderscheidt. Is het culturele niveau van onderwijsgeevenden te kenmerken als elitair, of is de afstand ten opzichte van de rest van de samenleving niet zo groot? In de tweede plaats kunnen we onderwijsgeevenden vergelijken met andere hoogopgeleide leden van de samenleving. De meeste onderwijsgeevenden hebben immers zelf een hbo- of wo-diploma en het onderwijsniveau is de belangrijkste determinant van de deelname aan hogere cultuur (Ganzeboom 1989). Als we vergelijken met andere hoger opgeleiden, zijn onderwijsgeevenden dan ook nog cultureel actiever? Deze vergelijking geeft een antwoord op de vraag of onderwijsgeevenden een culturele voorhoedefunctie hebben in de samenleving.

Welke vergelijkingsgroep we ook kiezen, we dienen altijd rekening te houden met sociaal-demografische verschillen tussen onderwijsgeevenden enerzijds, en de onderzochte vergelijkingsgroep anderzijds. Hierbij kan men met name denken aan factoren zoals leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, en de stedelijkheid van de woonplaats. Zoals tabel 1 laat zien zijn er nogal wat verschillen in dit opzicht tussen onderwijsgeevenden en de rest van de samenleving.

Tabel 1

Basiskenmerken van onderwijsgeevenden en niet-onderwijsgeevenden; gemiddelden en percentages

	Onderwijsgeevenden	Niet-onderwijsgeevenden (allen)	Niet-onderwijsgeevenden (werkenden)
Gemiddelde leeftijd	41.7	40.4	37.8
Percentage vrouw	52.4	50.5	35.4
Uren betaalde arbeid	25.4	21.1	27.6
Percentage alleenstaand	12.6	9.9	9.1
Percentage met kinderen	58.7	59.6	61.4
Urbanisatiegraad (percentiel)	51.4	49.9	49.2
Opleidingsverdeling:			
Lager	2.8	43.9	35.9
Mavo/havo	4.0	20.1	18.7
Mbo	9.8	21.5	26.7
Hbo	63.7	10.1	12.7
Wo	19.6	4.3	6.1

Bron: Eigen analyses van gepoolde data uit AVO83, AVO87, AVO91, AVO95, AVO99.

Noot: Percentielscore geeft het percentage personen dat lager scoort dan de gemiddelde docent.

Wat is nu de positie van onderwijsgeevenden? In tabel 2 (zie p. 58) laat ik het gemiddeld aantal activiteiten zien voor onderwijsgeevenden en voor de rest van de bevolking. Voor de bevolking als geheel is het gemiddelde 3.5, voor onderwijsgeevenden is het 3 punten hoger, bijna twee keer zo hoog dus. In de tweede vergelijking bekijk ik opnieuw de gemiddelden, maar nu in de veronderstelling dat de vergelijkingsgroepen in allerlei andere opzichten aan elkaar gelijk zijn. Om dit gedachte-experiment uit te voeren verricht ik een multivariate regressieanalyse waarbij gecontroleerd wordt voor de invloed van leeftijd, sekse, de arbeidsdeelname, het hebben van thuiswonende kinderen, alleenstaand zijn, en de stedelijkheid van de woonlocatie. Het gemiddelde van de vergelijkingsgroep is berekend voor werkenden (alle onderwijsgeevenden in de analyses werken immers ook). Als we controleren voor deze verschillen tussen de groepen wordt de voorsprong wat kleiner, maar niet veel kleiner (tabel 2).

Hebben onderwijsgeevenden ook een voorsprong ten opzichte van andere hoger opgeleiden? In de derde vergelijking beperk ik de steekproef tot mensen met een hbo- of wo-diploma. Bij deze vergelijking vallen overigens ook nog wat onderwijsgeevenden af, niet alle onderwijsgeevenden hebben immers een hbo- of wo-diploma (tabel 1). De voorsprong van onderwijsgeevenden is nu kleiner geworden, namelijk minder dan 1 punt. Het basismiddelde is hoger geworden, zodat ook in relatieve zin het verschil kleiner is. Hierbij is wel constant gehouden op de invloed van andere sociaal-demografische kenmerken.

Tabel 2
Gemiddeld aantal soorten culturele activiteiten van onderwijsgevenden en niet-onderwijsgevenden

	Onderwijsgevenden	Overigen	Vershil	T-toets	N
Geobserveerd gemiddelde	6.5	3.5	3.0	45.4*	47,025
Geobserveerde standaarddeviatie	3.2	2.9	0.3	34.6*	47,025
Gecorrigeerd voor verschillen in samenstelling van groepen	6.8	3.9	2.9	44.3*	47,025
Gecorrigeerd en vergeleken met overig hbo/wo	7.0	6.2	0.8	9.1*	8,196
Idem, alleen onderwijsgevenden basisonderwijs	6.9	6.3	0.5	3.7*	3,687
Idem, alleen onderwijsgevenden middelbaar en hoger onderwijs	7.2	6.3	0.9	3.8*	3,687

Bron: Eigen analyses van gepoolde data uit AVO83, AVO87, AVO91, AVO95, AVO99.

Noot: Correcties op basis van leeftijd, geslacht, niet-werkend, alleenstaand, kinderen thuis en stedelijkheid.

Gemiddelden berekend voor werkenden die gehuwd zijn zonder kinderen en op de overige variabelen gemiddeld scoren. Bij uitsplitsing naar soorten onderwijsgevenden is alleen informatie beschikbaar vanaf 1995. Toets op verschil in standaarddeviaties is een F-toets.

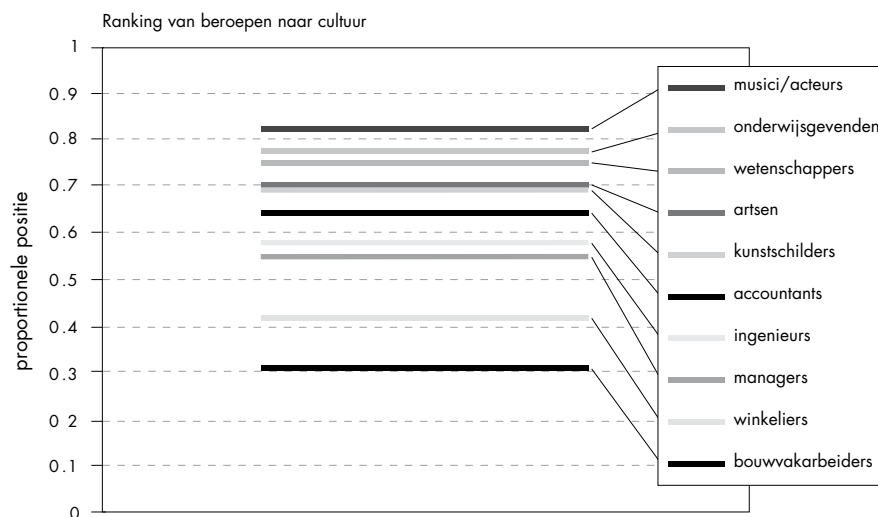
* Significant bij een overschrijdingswaarde van 5 procent.

De vraag is nu hoe groot die voorsprong precies is. Daarvoor kunnen we de culturele index tot proportionele scores transformeren die lopen van 0 tot 1, waarbij de score aangeeft hoeveel personen er lager scoren (uitgedrukt in proporties). Je ziet dan dat onderwijsgevenden redelijk hoog in de rangordering staan, op plaats .77. In cultureel opzicht hebben zij dus 77 procent van de bevolking onder zich. We kunnen vervolgens ook vergelijken met een aantal andere hogere en lagere culturele en economische beroepen. Deze vergelijkingen staan in figuur 1 weergegeven. De figuur laat opnieuw zien hoe hoog de positie van onderwijsgevenden in feite is. De groep onderwijsgevenden staat op positie .77 terwijl een lagere beroepsgroep als bouwvakarbeiders bijvoorbeeld op positie .31 staat – een groot verschil. Ook als we met hogere beroepen vergelijken, springen onderwijsgevenden eruit. Ze staan hoger dan vrijwel alle andere hogere economische beroepen (accountants,

ingenieurs, managers), en ze kunnen zich goed meten met andere hogere culturele beroepen. Weliswaar staan onderwijsgevenden gelijk met wetenschappers, maar kunstschilders staan weer wat lager. Dat uitvoerend kunstenaars de rangordening aanvoeren, is niet verrassend, maar ook zij staan niet echt veel hoger dan onderwijsgevenden.

Figuur 1

Relatieve posities op de culturele index van enkele beroepsgroepen

Een volgende vraag is in welke mate er sprake is van differentiatie binnen de groep onderwijsgevenden. In de latere jaargangen van het onderzoek hebben we betere beroepsinformatie en kunnen we vergelijkingen maken tussen leerkrachten in het basisonderwijs en leraren in het middelbaar (en deels hoger) onderwijs. De resultaten daarvan zijn eveneens in tabel 2 opgenomen. De tabel laat zien dat leraren een hogere positie hebben dan onderwijzers, maar erg groot is het verschil niet. Het verschil leraar-onderwijzer is bovendien statistisch niet significant ($T=1.4$).

Een ander belangrijk onderscheid is dat tussen het behaalde diploma. Ongeveer 20 procent van de onderwijsgevenden heeft een wo-diploma en 64 procent een hbo-diploma. Als we deze twee groepen vergelijken met de rest van de hbo- respectievelijk wo-opgeleiden, is het tevens van belang te kijken naar een andere belangrijke bron van differentiatie, namelijk het geslacht. In tabel 3 (zie p. 60) laat ik de gemiddelden zien voor de hbo- en de wo-groep en ik splits deze ook uit naar geslacht.

Tabel 3

Gemiddeld aantal soorten culturele activiteiten van onderwijsgeevenden en niet-onderwijsgeevenden naar behaald onderwijsniveau en geslacht, gecorrigeerd voor verschillen in samenstelling tussen groepen

	Onderwijsgeevenden	Overigen	Verskil	T-toets	N
Hoger beroepsonderwijs	6.8	6.0	0.8	8.3*	5,845
Universitair onderwijs	7.4	6.6	0.7	4.4*	2,351
Mannen, hoger beroepsonderwijs	6.3	5.2	1.1	8.4*	3,275
Vrouwen, hoger beroepsonderwijs	7.3	6.9	0.5	3.5*	2,570
Mannen, universitair onderwijs	6.9	6.1	0.7	3.7*	1,649
Vrouwen, universitair onderwijs	7.9	7.2	0.7	2.3*	702

Bron: Eigen analyses van gepoolde data uit AVO83, AVO87, AVO91, AVO95, AVO99.

Noot: Correcties op basis van leeftijd, geslacht, niet-werkend, alleenstaand, kinderen thuis en stedelijkheid. Gemiddelden berekend voor werkenden die gehuwd zijn zonder kinderen en op de overige variabelen gemiddeld scoren.

* Significant bij een overschrijdingswaarde van 5 procent.

Uit tabel 3 blijkt in de eerste plaats dat de culturele voorsprong van onderwijsgeevenden nauwelijks verschilt tussen de hbo- en de wo-groep. Het verschil tussen deze twee verschillen is statistisch niet significant ($T=1.3$). Verder zien we dat vrouwen meer aan cultuur deelnemen dan mannen, maar dat geldt zowel voor docenten als voor niet-docenten. In zijn algemeenheid is de voorsprong van docenten bij mannen en vrouwen gelijk ($T=0.3$). Als we echter binnen de hbo- en de wo-groepen kijken, zien we wel een verschil. Onder universitair opgeleiden is de voorsprong van mannelijke docenten gelijk aan die van vrouwelijke docenten ($T=1.3$), maar onder hbo-opgeleiden is de voorsprong van mannelijke docenten significant groter dan die van vrouwelijke docenten ($T=2.7$). Omdat mannen minder aan cultuur deelnemen dan vrouwen, is dit in relatieve zin nog sterker het geval. Vrouwelijke onderwijsgeevenden zijn weliswaar actiever dan mannelijke onderwijsgeevenden, maar ten opzichte van hun soortgenoten vormen mannelijke onderwijsgeevenden meer een elite.

Tot slot van dit eerste deel kijk ik naar de items afzonderlijk. Is de voorsprong van onderwijsgeevenden bij alle culturele items terug te zien, of springen er bepaalde activiteiten uit?

Tabel 4

Verschillen in deelname tussen onderwijsgeevenden en niet-onderwijsgeevenden per activiteit. Ratio van kansverhoudingen na correctie voor verschillen in samenstelling tussen groepen en vergeleken met andere personen met een hbo/wo-diploma

In afgelopen 12 maanden geweest naar:	Ratio van kansverhoudingen	Waldtoets
Toneelvoorstellingen	1.31	20.9*
Toneelvoorstellingen van beroepsgezelschappen	1.27	14.9*
Cabaret	1.07	1.0
Concert van klassieke muziek geweest	1.11	2.8
Balletvoorstelling van een beroepsgezelschap	1.34	10.2*
(Panto)mimeuitvoering	1.45	4.5*
Filmhuis/kijkhuis	1.29	8.8*
Galerie (plaats om kunst te kijken of te kopen)	1.09	2.1
Museum	1.44	34.5*
Bezienswaardige gebouwen, dorpen en stadsdelen	1.40	23.8*
Boek gelezen (afgelopen maand)	1.35	15.6*
Boeken kopen om zelf te lezen (wel eens)	1.25	6.9*
Lid van bibliotheek	1.52	49.6*
Tekenen, schilderen, grafisch werk (in vrije tijd)	1.20	6.5*
Beeldhouwen, boetseren e.d. (in vrije tijd)	1.35	7.0*
Zingen	1.64	47.1*
Bespelen muziekinstrument	1.47	35.7*
Toneel, mime, volksdans, ballet	1.50	16.3*

Bron: Eigen analyses van gepoolde data uit AVO83, AVO87, AVO91, AVO95, AVO99.

Noot: Kansverhouding van onderwijsgeevenden gedeeld door kansverhouding van niet-onderwijsgeevenden.

Kansverhouding is de kans om deel te nemen gedeeld door de kans om niet deel te nemen ('odds'). Correcties op basis van leeftijd, geslacht, niet-werkend, alleenstaand, kinderen thuis en stedelijkheid. Gemiddelden berekend voor werkenden die gehuwd zijn zonder kinderen en op de overige variabelen gemiddeld scoren. Toets is afkomstig uit logistisch regressiemodel.

* Significant bij een overschrijdingswaarde van 5 procent.

N = 8,196 met kleine verschillen tussen items door ontbrekende waarden.

In tabel 4 presenteer ik zogeheten odds ratios per activiteit waarbij de vergelijkingsgroep steeds bestaat uit overig hbo/wo en waarbij gecontroleerd wordt voor verschillen in sociaal-demografische samenstelling. De odds ratio is een aantrekkelijke maat om verschillen in deelname tussen twee groepen te berekenen. De maat is gedefinieerd als:

$$\frac{\text{kans van docenten om deel te nemen} / \text{kans van docenten om niet deel te nemen}}{\text{kans van niet-docenten om deel te nemen} / \text{kans van niet-docenten om niet deel te nemen}}$$

Ratio's hoger dan 1 laten zien dat docenten meer deelnemen. Tabel 4 toont dat vijftien van de achttien verschillen statistisch significant zijn en in het voordeel van onderwijsgeevenden. Bij de actieve vormen van deelname lijken de verschillen wat groter dan bij de uitgaansactiviteiten. Met name zijn de verschillen groot bij zingen, een muziekinstrument bespelen, en

toneel spelen, de uitvoerende kunsten dus. Dit sluit overigens mooi aan op een klassieke hypothese over de vrije tijd: mensen zijn geneigd dingen te doen in de vrije tijd die aansluiten op de vaardigheden die men in het beroep ontwikkelt (Wippler 1968). Tussen het voor de klas staan en het optreden voor een publiek bestaan immers nogal wat overeenkomsten. Het is overigens niet uit te sluiten dat men deze dingen doet in het kader van buitenschoolse activiteiten, maar in het onderzoek werd uitdrukkelijk aangegeven dat het om de vrije tijd ging, en niet om wat er op het werk gebeurt. De voorsprong van onderwijsgeevenden is ook groot bij uitgaansactiviteiten, en met name bij museumbezoek en het bekijken van monumenten. De vragen over lezen laten weer grotere verschillen zien dan de uitgaansvragen. De kansverhouding om een boek in de afgelopen maand te lezen is 35 procent hoger bij onderwijsgeevenden dan bij andere hoger opgeleiden.

Trends bij onderwijsgeevenden en anderen

Met de gegevens kunnen trends op twee manieren worden vastgesteld. Ten eerste kan men onderwijsgeevenden in opeenvolgende surveys met de rest van de samenleving vergelijken. Dit geeft een beeld van zogeheten periode-effecten. De periode is echter niet zo lang – 16 jaar – en veel van de onderwijsgeevenden in het ene jaar zullen ook weer meedoen op het volgende meetmoment. Omdat veel van de theoretische verwachtingen gaan over de instroom in het beroep zal men met een vergelijking van survey-jaren wellicht niet erg grote verschuivingen te zien krijgen. De groep als geheel verandert immers langzaam. Om iets meer van de instroom te zien te krijgen, beperk ik me tot de wat jongere onderwijsgeevenden als ik vergelijkingen maak tussen survey-jaren. Idealiter zou de leeftijdsgrens vrij laag worden gesteld, maar dan blijven er te weinig eenheden over voor een betrouwbare analyse. Als compromis is gekozen voor onderwijsgeevenden jonger dan 40 jaar.

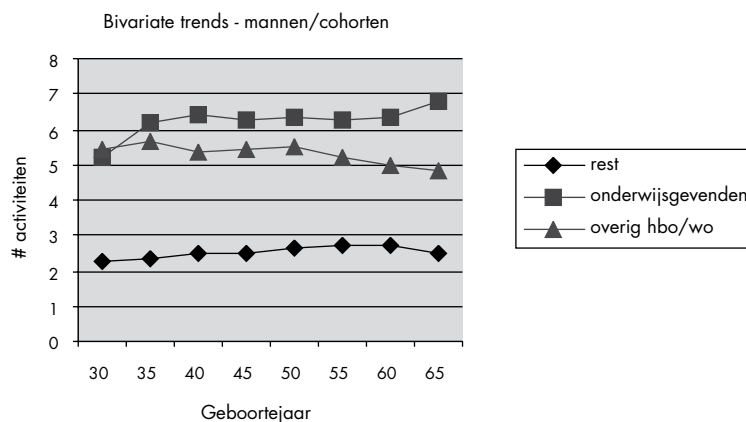
Ten tweede kan men onderwijsgeevenden in verschillende geboortecohorten met elkaar vergelijken. Dit geeft een beeld van cohorteffecten. De tweede benadering laat veranderingen zien op de wat langere termijn, zo'n 45 jaar. Nadeel is dat leeftijdseffecten de trends kunnen verstoren: de cultuurdeelname van oudere onderwijsgeevenden nu is immers niet gelijk aan die van diezelfde onderwijsgeevenden toen ze jong waren. Ook uitval uit het beroep naarmate men ouder wordt kan hier een rol spelen. In theorie is het mogelijk om voor de invloed van leeftijd te controleren – de correlatie tussen leeftijd en geboortecohort is immers niet perfect omdat we surveys in meerdere jaren hebben – maar in de praktijk is dat toch lastig, zeker als we ons alleen richten op de relatief kleine steekproef van docenten. We zullen er dus rekening mee moeten houden dat een deel van de verschillen tussen geboortecohorten ook aan leeftijdseffecten te wijten kan zijn.

In dit artikel zal ik trendvergelijkingen op beide manieren maken. Trends worden voor mannen en vrouwen afzonderlijk bepaald, met name omdat het percentage vrouwen sterk is toegenomen in het beroep. Verder maak ik zowel vergelijkingen tussen onderwijsgevenden en de rest van de bevolking, als vergelijkingen binnen de hoger opgeleide delen van de samenleving.

In figuur 2 presenteer ik het gemiddelde op de culturele index per geboortecohort voor drie groepen (mannen): onderwijsgevenden, andere hoger opgeleiden, en de rest van de samenleving. Uit deze figuur lijkt een interessante trend te destilleren. De cultuurdeelname van onderwijsgevenden stijgt licht terwijl de cultuurdeelname van andere hoger opgeleiden lijkt te dalen. Het verschil tussen deze twee groepen wordt dus groter in plaats van kleiner. Ten opzichte van de rest van de samenleving is het beeld minder duidelijk, maar hun deelname lijkt wel iets te stijgen.

Figuur 2

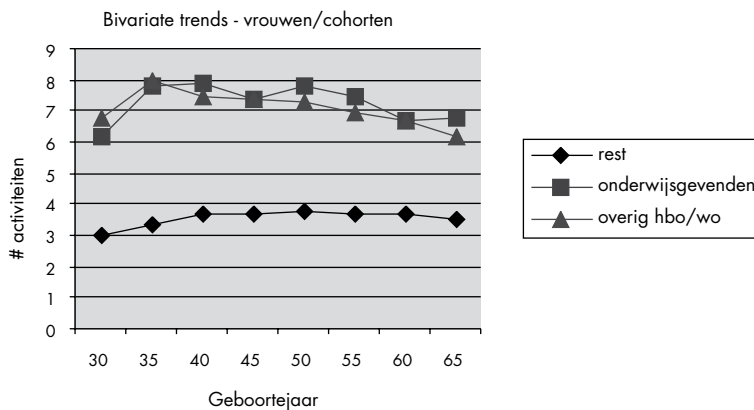
Trends in cultuurdeelname van mannen naar geboortecohort voor onderwijsgevenden en niet-onderwijsgevenden

Hoe zien de trends eruit voor vrouwen? In figuur 3 (zie p. 64) zien we een daling voor hoger opgeleiden, net als bij de mannen, maar de onderwijsgevenden zijn meegedaald. De lijnen lopen hier dus parallel. Ten opzichte van de rest van de samenleving lijkt er hier bovendien sprake van toenadering, maar erg duidelijk is dat niet.

Figuur 3

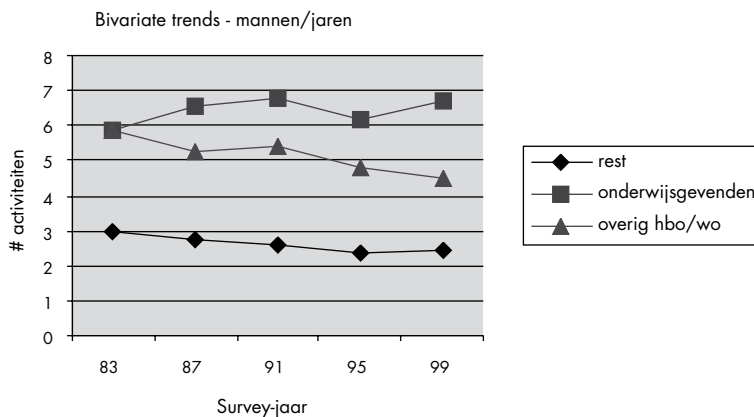
Trends in cultuurdeelname van vrouwen naar geboortjaar voor onderwijsgevenden en niet-onderwijsgevenden

Zien de veranderingen er anders uit als we ze per survey-jaar bekijken? Uit figuur 4 blijkt dat bij mannen de deelname van onderwijsgevenden vrijwel gelijk is gebleven. Bij andere hoogopgeleide mannen is de deelname echter gedaald. Ook de cultuurdeelname van de mannelijke bevolking als geheel lijkt te zijn gedaald. Opnieuw zien we bij mannen dus een aanwijzing voor groter wordende verschillen, althans, als we ze vergelijken met andere hoger opgeleiden.

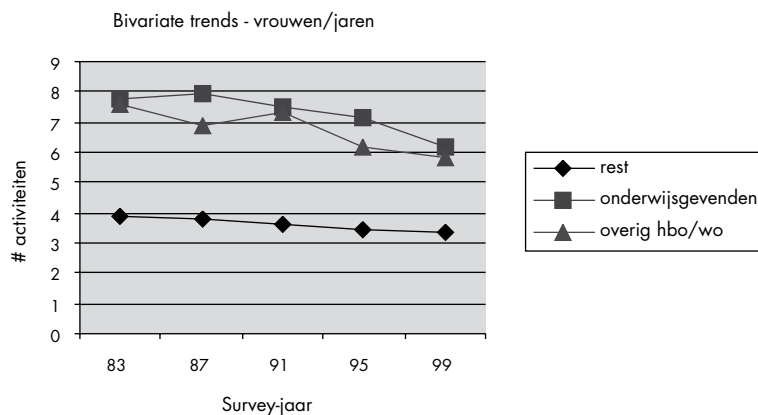
Figuur 4

Trends in cultuurdeelname van mannen naar jaar van survey voor onderwijsgevenden en niet-onderwijsgevenden

Figuur 5

Trends in cultuurdeelname van mannen naar jaar van survey voor onderwijsgeevenden en niet-onderwijsgeevenden

Bij vrouwen lopen de trends naar survey-jaar anders. Hier zien we een snellere daling voor onderwijsgeevenden dan voor de rest van de bevolking. Niettemin is de positie van onderwijsgeevenden ten opzichte van andere hoger opgeleiden niet gedaald. De lijnen lopen hier weer parallel.

Al deze resultaten zijn niet gecontroleerd voor andere relevante kenmerken, en dus ook niet voor veranderingen in de compositie van de bevolking over de tijd of over survey-jaren. Zo is het onderwijsniveau van de bevolking sterk toegenomen en dat heeft geleid tot een opwaartse druk op trends in de cultuurdeelname. Belangrijker nog is dat de plaatjes niet duidelijk aantonen of er sprake is van een trend. Er zit variatie rond de schattingen per jaar of cohort en we moeten dus statistisch toetsen of er wel trends bestaan. Nog belangrijker is dat we moeten toetsen of de trends tussen groepen verschillen. Kortom, we moeten een statistisch model toepassen op de trends, en dat is gedaan met een reeks van multivariate regressiemodellen. Het volgende model is geschat:

$$\text{INDEX} = b_0 + b_1 \times \text{TIJD} + b_2 \times \text{DOCENT} + b_3 \text{TIJD} \times \text{DOCENT} + b_4 \times \text{CONTROLE} + e$$

In dit model worden alle relevante sociaal-demografische kenmerken opgenomen teneinde de invloed van veranderingen in de compositie uit te schakelen (b_4). Vervolgens wordt een lineaire variabele voor de tijd in het model opgenomen (cohort of survey-jaar). Deze variabele geeft de verandering per jaar aan en de T-toets vertelt ons of de lineaire verandering

significant afwijkt van 0 (b1). Deze verandering heeft betrekking op de referentiegroep van niet-docenten. Daarnaast wordt een interactievariabele opgenomen tussen docent en cohort of jaar. Het interactie-effect vertelt ons of de trend sterker of zwakker is voor docenten dan voor de referentiegroep (b3). Ook geeft deze interactie ons een toets op significantie. Deze modellen zijn vervolgens geschat voor de bevolking als geheel en voor een deelsteekproef van hoger opgeleiden. Het resultaat van deze berekeningen is te vinden in tabel 5.

Tabel 5

Geschatte lineaire trends in aantal soorten culturele activiteiten van onderwijsgeevenden en niet-onderwijsgeevenden en toets op trends en verschillen in trends

	Trend onderwijs- geevenden	T-toets	Trend overigen	T-toets	Verskil in trends	T-toets	N
Mannen op basis van geboortjaar:							
Allen	-.08	-.9	-.28	-8.8*	.20	2.3*	23,481
Hbo/wo	-.08	-.6	-.54	-6.7*	.46	3.9*	4,924
Vrouwen op basis van geboortjaar:							
Allen	-.37	-4.2*	-.26	7.6*	-.11	-1.3	24,017
Hbo/wo	-.57	-4.0*	-.86	8.0*	.29	2.4*	3,272
Mannen op basis van jaar van survey (leeftijd < 40):							
Allen	.09	.3	-.52	-12.4*	.61	2.3*	11,924
Hbo/wo	.14	.4	-.79	-7.0*	.93	2.7*	2,541
Vrouwen op basis van jaar van survey (leeftijd < 40):							
Allen	-.91	-4.3*	-.56	-12.5*	-.35	-1.6	12,297
Hbo/wo	-.89	-3.4*	-1.26	-9.3*	.37	1.3	2,053

Bron: Eigen analyses van gepoolde data uit AVO83, AVO87, AVO91, AVO95, AVO99.

Noot: Trends gecontroleerd voor veranderingen in de samenstelling van groepen naar leeftijd, geslacht, niet-werkend, alleenstaand, kinderen thuis en stedelijkheid. Bij trends voor allen is ook gecontroleerd voor het (gestegen) opleidingsniveau. Bij trends binnen hbo/wo is gecontroleerd voor veranderingen in het aandeel wo.

* Significant bij een overschrijdingswaarde van 5 procent.

We kijken eerst naar de lineaire trends voor mannen, zoals vastgesteld op basis van een vergelijking tussen geboortejaren. Dat wil dus zeggen dat we hier oude en jonge mannen met elkaar vergelijken. Tabel 5 laat zien dat er na controle voor veranderingen in composi-

tie – waarvan veranderingen in onderwijsniveau hier het belangrijkste zijn – sprake is van een relatieve afname in de cultuurdeelname van de bevolking. Ook in de groep hoger opgeleide mannen is een significante afname te zien, waarbij hier ook weer wordt gecontroleerd voor het gestegen onderwijsniveau (hier het toegenomen aandeel universitair geschoolden). Opvallend is dat onder onderwijsgeevenden de trends niet significant zijn. Onderwijsgeevenden zijn dus niet minder deel gaan nemen aan culturele activiteiten. Omdat onderwijsgeevenden constant blijven en de andere groepen dalen is er sprake van divergentie. Vervolgens is statistisch getoetst of het verschil in de twee trends significant is. Dat blijkt het geval en daarom concluderen we dat er bij mannen sprake is van culturele divergentie tussen onderwijsgeevenden en de rest van de bevolking. Ook als we de vergelijking beperken tot hoger opgeleiden blijft de conclusie van divergentie overeind.

Op eenzelfde manier worden de vergelijkingen voor vrouwen gemaakt. De tweede vergelijking in tabel 5 laat zien dat vrouwen minder aan cultuur zijn gaan deelnemen over cohorten. Deze daling zien we zowel bij onderwijsgeevenden, bij andere hoger opgeleiden als bij de rest van de bevolking. Alle trends zijn bovendien statistisch significant. Benadrukt moet worden dat het hier gaat om trends na controle voor veranderingen in de samenstelling van de bevolking. Dit verklaart voor een belangrijk deel de dalende trends: de cultuurdeelname heeft het gestegen scholingsniveau niet kunnen bijbenen (Knulst 1992).

Belangrijker is echter het verschil in de trends. De daling is bij vrouwelijke onderwijsgeevenden ongeveer even sterk als bij de rest van de bevolking. Als we echter vergelijken met andere hoger opgeleiden, dan zien we dat de daling bij onderwijsgeevenden kleiner is. Hier is dus sprake van divergentie en de toets daarop is opnieuw significant. Ook bij vrouwen zijn onderwijsgeevenden en andere hoger opgeleiden wat betreft hun cultuurdeelname uit elkaar gegroeid.

De laatste twee vergelijkingen gebruiken survey-jaren als methode, maar komen opvallend genoeg tot globaal dezelfde conclusie. Er is een nettodaling in cultuurdeelname, zowel bij de bevolking als geheel als bij hoger opgeleiden, maar deze daling geldt niet (bij mannen) of minder sterk (bij vrouwen) voor onderwijsgeevenden. Het is met name in de vergelijking met andere hoger opgeleiden dat we een divergentie zien. De toetsen op divergentie zijn hier overigens alleen significant voor mannen.

Omdat de trends anders zijn dan oorspronkelijk werd verwacht, is het interessant om te zien bij welke items de trends zich voordoen. Het is mogelijk dat er een paar uitschieters zijn die de trend bepalen en dan is er door de bank genomen niet veel veranderd. Nadere analyses (hier niet gerapporteerd) laten echter zien dat er bij vrijwel alle items sprake is van divergentie. In ongeveer de helft van de gevallen is dat effect ook statistisch significant. Bij vrouwen zien we ook enkele significante effecten, maar deze zijn wat minder overtuigend.

gend. Er is evenmin sprake van een bepaald patroon: zowel bij uitgaan, bij lezen, als bij actieve deelname zien we significante verschillen in de trends.

Conclusies

De eerste conclusie is het duidelijkst. Als we cultuur definiëren als de deelname aan culturele vrijetijdsactiviteiten zoals het bezoeken van een theater of museum en het zelf doen van kunstzinnige activiteiten, dan zijn onderwijsgevenden tegenwoordig nog steeds een culturele elite. Dit weersprekt algemeen gedeelde verwachtingen dat de cultuurdeelname van onderwijsgevenden zou zijn afgenomen in de afgelopen decennia.

De tweede conclusie is wat lastiger. De gegevens lijken niet alleen de hypothese te weerleggen, uit de bevindingen blijkt bij mannen en in mindere mate bij vrouwen zelfs het omgekeerde. Als we geboortecohorten vergelijken en deels ook survey-jaren, lijkt het zo te zijn dat de cultuurdeelname van onderwijsgevenden minder sterk daalt dan bij de bevolking als geheel, en ook minder sterk daalt dan bij andere hoger opgeleiden. De verschillen zijn niet erg groot, maar er lijkt wel enigszins sprake te zijn van divergentie. In relatieve zin zijn onderwijsgevenden (en met name mannelijke onderwijsgevenden) cultureel exclusiever geworden. Hoe kunnen we deze onverwachte exclusiveringstendens nu verklaren? Eerst zouden we moeten verklaren waarom er tegen de verwachting in geen convergentie is. Uitgangspunt van deze verklaring was dat er tegenwoordig een minder selectieve groep instroomt in het beroep dan vroeger. Vroeger waren het inderdaad mogelijk de meer talentvolle leerlingen en studenten die het onderwijs in gingen dan tegenwoordig. De vraag is echter of academische potentie, intelligentie, of leervermogen zich ook vertalen in cultuurdeelname. Er is wel een aanwijzing voor zo'n correlatie, maar deze correlatie is ook weer niet zo sterk. Het hoeft dus niet zo te zijn dat een daling van prestige zich vertaalt in een daling van culturele belangstelling.

Ten tweede moeten we verklaren waarom er eerder sprake lijkt te zijn van een toename, al is het dan in relatieve zin. Een mogelijke verklaring is dat de instroom ook in een ander opzicht selectiever is geworden. Met de mogelijke daling van aanzien en respect en met het dalende belang van het beroep als sociaal stijgingskanaal, rijst de vraag wat tegenwoordig nog wel de motieven zijn om het onderwijs in te gaan. Als statusmotieven nu minder een rol spelen, is het wellicht zo dat er nu meer selectie is op intrinsieke belangstelling voor het beroep. Meer intrinsieke belangstelling voor het beroep gaat samen met een toenemende aandacht voor de inhoud van het werk en dat heeft onder meer geleid tot wat wel een pedagogisering van het lerarenberoep is genoemd. Een dergelijke pedagogisering zou zich wellicht vertaald kunnen hebben in een sterkere in plaats van een zwakkere selectie op

culturele belangstelling. Dat de divergentie groter is bij mannen lijkt hiermee te kloppen. Vrouwen hadden waarschijnlijk altijd al een sterkere intrinsieke belangstelling voor het beroep, terwijl mannen zich vroeger ook lieten leiden door het maatschappelijk succes dat aan het beroep was verbonden. De mannen die tegenwoordig in het onderwijs gaan voelen zich waarschijnlijk meer om vakinhoudelijke redenen aangetrokken en dat zijn mogelijk tevens mannen die sowieso al een sterke belangstelling hebben voor cultuur. In die zin is de connectie tussen onderwijs en cultuur eerder sterker dan zwakker geworden.

Literatuur

Bourdieu, P. (1979). *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. London: Routledge and Kegan Paul.

Bourdieu, P. & J.C. Passeron (1979). *The inheritors: French students and their relation to culture*. Chicago: University of Chicago Press.

Breedveld, K., A. van den Broek, J. de Haan, J. de Hart, F. Huysmans & D. Niggebrugge (2001). *Trends in de tijd; Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

DiMaggio, P. (1982). Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on the Grades of U.S. High School Students. *American Sociological Review*, 47, 189-201.

Dronkers, J. & W.C. Ultee (red.) (1995). *Verschuivende ongelijkheid in Nederland: Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Assen: Van Gorcum.

Ganzeboom, H.B.G. (1988). *Leefstijlen in Nederland: een verkennende studie*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Ganzeboom, H.B.G. (1989). *Cultuurdeelname in Nederland*. Assen: Van Gorcum.

Ganzeboom, H., P. de Graaf & M. Kalmijn (1987). De culturele en de economische dimensie van beroepsstatus. *Mens & Maatschappij*, 62, 153-175.

Graaf, N.D., P.M. de Graaf & G. Kraaykamp (2000). Parental cultural capital and educational attainment in the Netherlands. *Sociology of Education*, 73, 92-111.

Graaf, P. de & H. Ganzeboom (1993). Family background and educational attainment in the Netherlands for the 1891-1960 birth cohorts. In Y. Shavit & H-P. Blossfeld (Ed.), *Persistent inequality: changing educational attainment in thirteen countries* (pp. 75-99). Boulder: Westview Press.

Graaf, P. M. de, & M. Kalmijn (2001). Trends in the Intergenerational Transmission of Cultural and Economic Status. *Acta Sociologica*, 44, 51-66.

Haan, J. de & W. Knulst (2000). *Het bereik van de kunsten; een onderzoek naar veranderingen in de belangstelling voor beeldende kunst en podiumkunst sinds de jaren zeventig*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Hooghiemstra, B. J. T. & M. Niphuis-Nell (1993). *Sociale atlas van de vrouw, Deel 2: arbeid, inkomen en faciliteiten om werken en zorg voor kinderen te combineren*. Rijswijk: Sociaal Cultureel Planbureau, cahier 97.

Kalmijn, M. (1987). De sociale positie van de onderwijzer: maatschappelijk aanzien, leefstijl en sociale herkomst van een beroepsgroep. *Jeugd en Samenleving*, 17, 675-689.

Knulst, W. (1992). Waarom blijft het cultureel rendement van een stijgend scholingsniveau achter bij de verwachtingen? P. Dekker & M. Konings-Van der Snoek (red.), *Sociale en culturele kennis*, Rijswijk: SCP.

Kraaykamp, G. (2002). Cumulative Advantages and Inequality in Lifestyle: A Dutch Description of Distinction in Taste. *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 38, 121-143.

Kuiper, G. (1958). Verticale mobiliteit naar enige academische beroepen. In F. v. Heek (red.), *Sociale stijging en daling in Nederland, deel 1* (pp. 160-178). Leiden: Stenfert Kroese.

Nagel, I. & H.B.G. Ganzeboom (2002). Participation in Legitimate Culture: Family and School Effects from Adolescence to Adulthood. *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 38, 102-120.

Sixma, H. & W.C. Ultee (1983). Een beroepsprestige-schaal voor Nederland in de jaren tachtig. *Mens & Maatschappij*, 58, 260-382.

Wippler, R. (1968). *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag*. Assen: Van Gorcum.